

MOĞOLLAR VE TIMURLULAR DEVRİNDE DOĞU TÜRKİSTAN

İsenbike Togan-Aricanlı
Center for Middle Eastern Studies
Harvard University

Türkistan Kültür Semineri
Atatürk Kültür Merkezi
İstanbul
11-13 Nisan 1988

Doğu Türkistan tarihinin Moğollar ve Timurlular devri hálá oldukça karışık ve çözümleni güç meselelerle dolu bir dönem özelliğini korumaktadır. Onun için de burada bu karışık dönem sadece bir açıdan, bu yöreye bu dönemde gelen değişik kavimlerin Moğollar ve Timurlular devri sonunda müslüman Türk camiasının parçası olmaları açısından ele alınacaktır. Bu süreç islâmi cereyanların kavmî politizasyon hareketleriyle bütünleşmesi sonucunda gerçekleşmiştir. Sonuçta bu süreç Mođolca konuşup yazan ve şamanî veya hristiyan akidelere sahip olan idareci zümre kadar, onların idaresinde bu yöreye gelmiş ordu mensubu sade halk için de geçerli olmuştur.

Tarih-i Reşidî adlı eserini onaltıncı yüzyılda yazmış olan Mirza Haydar Duğlat artık zamanında Moğolların tükenmekte olduğunu onun için de kendisinin müslüman Moğollar unutulmasını diye tarihini yazdığını söyler ve müslüman olmayan Moğolların ise ne kadar yükselirlerse yükselsinler, yadedilmeğe değmeyecekleri görüşünü ileri sürer. Gerçekten bu devirde islamiyete bağlılık o denli ön plândadır ki, Mirza Haydar Tarih-i Reşidî'yi Tuğluk Timur Han'ın müslümanlığı kabul edişii ile başlatır. Halbuki Tuğluk Timur Han (1347-1363) müslüman olan ilk Çağatay Hanı değildir, evvelce onüçüncü yüzyılda Mübarekşah ve Barak Hanlar, sonra da Taliğu ve Tarmaşirin Hanlar müslüman olmuşlardı. Mirza Haydar'ın mensup olduğu gelenekte Tuğluk Timur Han Doğu Türkistan'ı merkez edinmesi ve Moğol kabilelerinin desteğine sahip olması dolayısıyla, gerçek hükümdarı temsil etmektedir. Tuğluk Timur Han'ın Çağataylı olmaktan çok önce gelen hasleti Doğu

Türkistanlı olması olunca, bu denli benimsenen bir hükümdarın müslümanlığı kabulü halk hafızasında da çok derin izler bırakmış ve Doğu Türkistanlı benliğinin bir parçası olmuştur.

Tuğluk Timur'un islamiyeti kabulü (1350) ile başlayan ve aşağıda daha ayrıntılı olarak ele alınacak olan bu dönemin ilk safhası islami değerler ve töre arasında sağlanan ilk dengenin idari mekanizmada kendini gösterdiği 15. yüzyıl başlarına kadar devam eder. Tuğluk Timur dönemini hazırlayan sebepler ise 12-14. yüzyıllardaki sivil ve askeri nüfus hareketleri sonucunda Doğu Türkistan'da meydana gelen bozkır tipi politizasyon ile bağlantılıdır. Bu politizasyon, özellikle Cengiz Han ve oğulları dönemlerinde dağıtılan kabile mensuplarının yeniden kabileleşmeleriyle ilgilidir. Meydana gelen yeni kabileler kendi bünyelerine uygun bir düzen kurma çabası içinde kendilerine kabileler üstü Cengizli bir Han ararken, Tuğluk Timur'u bulmuş oldular. Böylece artık Dört Ulusta da beylerin hanlara galebe çalmağa başladıkları bir dönemde Doğu Türkistanda Çağatay Han sülalesi yeniden kurulmuş oldu. İslamiyet de bu yeni düzenin bayrağı oldu. Böylece bazen kendilerine "Son Çağataylılar" adı da verilen Cengiz evladı 1759a kadar Doğu Türkistan'da hakimiyet sembolü olarak varlıklarını devam ettirdiler.

Tuğluk Timur döneminin halk hafızasında bu denli yerleşmesi ise bu dönemin belli bir sürecin sonu ve yeni bir sürecin başlangıcı olması ile ilgilidir. Sona eren süreç Cengiz Han ve oğulları devrinde kurulan ordu birliklerine dayanan ve çok uluslu, çok dilli, çok dinli Moğol

İmparatorluğu dönemi idi. Yeni süreç ise Mirza Haydar'ın deyimi ile "Müslüman Moğollar" devridir ve Moğolların müslüman olmalarıyla başlayıp zamanla türkleşmeleriyle sınırlandırılabilir. Burada Karahanlılar döneminden beri varlığını hissettiren yerleşik islam kültürünün dışlayıcı olmayan bir tutumla yöreye gelen yeni unsurları dil ve din farklarına bakmaksızın içerdiğini görüyoruz. Ancak bu akım tek taraflı değildi. İçerildiğinden söz ettiğimiz bu yeni unsurlar da Doğu Türkistan'ın siyasi ve idari bünyesi üzerinde etkin oldular, özellikle hakimiyet telakkileri ve idari mekanizma açısından Moğol İmparatorluğunun değerlerini bu yöreye yerleştirdiler ve bu bölgenin öncesine nazaran çok daha etkin bir idari ve kültürel bütünlük kazanmasını sağladılar. Ancak bu bütünlük önce İslamiyet alanında hissedildi ve hatta 15. yüzyılda gerek beyler gerekse hanlar artık islami değerleri benimseyerek, töreyi unutup sadece şeriata uyduklarını iftiharla söylediler. Şeriata bu denli öncelik tanıyan bu şahıslardan kaynaklarımızın töreyi en iyi bilen kişiler olarak bahsetmesi, şeriatin ön planda gibi gözüktüğü bu idare şeklinde Doğu Türkistan Hanlarının bozkır gelenekleri ile İslamiyeti ne dereceye kadar meczettiklerini göstermektedir. Bu sayede Tuğluk Timur Han ile başlayan "denge düzeni" uzun süreli olmuştur.

Çağataylıların Tuğluk Timur idaresinde yeniden başa gelmeleri, Cengiz Han ve oğulları döneminde kurulmuş olan ordu kültüründen aşiret kültürüne, askeri merkezilikten aşiretçi ademi merkezilikçi düzene dönüş ile ilgilidir. Bir kere böyle bir dönüş sağlandıktan sonra ise, düzen daha çok hanlar ve beyler arasında dengenin sağlanması

şeklinde gelişmiştir. Burada söz konusu olan dönem içinde bu mücadele onbeşinci yüzyıl başında Doğu Türkistan'da doğu ve batı illeri miyasyında ikili bir idare kurulması ile dengelenmiştir.

Aşiret ve boyların yeniden ortaya çıktıkları dönemlerde hanların daha çok denge unsuru olarak ortaya çıkması, ve ancak kendilerini destekleyenler varsa, hanların hanlıklarını koruması eski Karahanlı dönemlerinden de aşına olduğumuz özelliklerdir. Ancak Doğu Türkistan'da vaki olan Karahıtay ve Cengiz istilaları dönemlerinde bu özellikler kaybolmuş ve yerini daha merkeziyetçi bir ordu kültürüne bırakmıştı. Bu kültür ve düzen emir kumanda esasında olmakla, Cengiz Han'ın ve haleflerinin şahsında toplanabilen bir merkeziyetçilik anlayışını içeriyordu ve bu sebepten de aşiretçiliği bölücülük olarak görüyor ve bünyesinde barındırmıyordu. Ancak tarihi gelişmeler yeniden kabilelerin ortaya çıkmasını intaç etti. Bu gelişmeleri izlemek için Moğol imparatorluğu dönemi Doğu Türkistan politikasına bir göz atmamız gerekmektedir.

Cengiz Han ve oğulları döneminde bu yöreden başlıca iki yönden faydalanılmak istendiği görülmektedir : güneyde tarımın kuzeyde ise ticaretin devamlılığının sağlanması. Bunun için de ilk anlardan itibaren yerleşik medeniyet merkezleri olan güney vilayetlerinin idaresi kuzeyden ayrıldı. Güney vilayetleri idare ve vergi açısından çoğunlukla merkeze bağlandılar. Bu hususta merkezi idare Mahmud Yalavaç, ve oğlu Mesud Beg gibi işinin ehli idarecilere dayandı. Merkeze, yani kaanlığa bağlı kalan bu yöreler 1260lardan sonra da uzun süre Kubilay

Han'ın idaresi altında kaldılar. Hatta Kubilay han bu yöreyi kendi merkezine organik olarak bağlayabilmek için, bugünkü Kansu vilayetini ordunun levazım ambarı olarak geliştirmeye çalıştı. Hatta Kansu, Hoten , Yarkent üzerinden Tanrı dağları kuzeyine uzanan bir güzergah üzerinde kuyular açtırıldı ve yerleşik medeniyet merkezlerinden geçen bir ulaşım sisteminin kurulması için çaba gösterildi. Ancak sonra Moğolistan'da meydana gelen gelişmeler Kubilay Han'ın 1288 lerde Doğu Türkistan'dan vazgeçmesini zorunlu kıldı. Her ne kadar bu yöreler, Çin kaynaklarının verdiği bilgilere göre 1327lere kadar resmen Çin'deki Moğol Kaan'larının idaresinde kalmış gösteriliyorsa da, fiiliyatta Ögedey ve Çağatay evladının nüfuz sahası içine girmişti.

Genel olarak bu yöredeki tarımsal üretim elden geldiğince korunmak yoluna gidilmişse de, merkezi idareye karşı olan Cengiz evladı bu yörenin gelirinin ancak merkeze aktarılmaya çalışılması karşısındaki memnuniyetsizliğini gerek talan gerekse tahribat yoluyla belirtmiştir. Fakat böyle kargaşa dönemleri daha kısa ömürlü olmuş ve 1269da Talasta yapılan kurultayla tarımsal bölgelerin korunması karar altına alınmıştır. Böylece Doğu Türkistan'ın medeni merkezleri gerek üretimlerine gerekse kültür hayatlarına devam etmişlerdir. 13. yüzyıl tarihçisi Cemâl Karşî bize İslam kültürünün canlılıkla devam ettiğini ve özellikle fikir sahasına hakim olduğunu göstermektedir. 14. yüzyıl başında Kaydu Han'ın ölümünden sonra da prenslerin tekrar bir anlaşma yoluna gittiklerini Ölceytü Han'ın Fransa kralı IV. Filip'e yazdığı 1305 tarihli mektuptan öğreniyoruz. Ancak bu arada Kubilay Han'ın torunu Ölcey Timur Han'ın tekrar bu yöreleri eline geçirme

çabaları Kaşgar'dan yola çıkan I.İsen Buka idaresindeki kuvvetlerin kısa süreli tahribatına sebebiyet verdi.Kebek Han (1318-1326) zamanında ise zirai alanların korunmasına özellikle dikkat edildi. Budist kültür merkezleri olmuş olan Uyguristan yöresi ise bu dönemde daha çok tahribata uğramış, Uygur ileri gelenleri memleketlerini terk ederek Çin içlerine yerleşmek zorunda kalmışlar, Budist Türk kültürü devamlılık gösterememiştir.

Doğu Türkistan'ın kuzey yörelerinde ise durum farklı olmuştur. Tanrı dağlarının kuzeyindeki bu yöreler, güneyin aksine hem tarım ve hem de hayvancılığa elverişli idi. Bu açıdan genelde göçebe kuvvetlerine dayanılan bir teknoloji içinde, ordu beslemenin mümkün olduğu bölge kuzey idi. Diğer taraftan Moğol imparatorluğunun merkezi Karakurum olunca, Tanrı dağlarının kuzeyindeki bölge Karakurum yolunda durak noktaları meydana getiriyordu.Mesela bu durak noktalarından bugünkü Gulca yakınındaki Almalık hem Maveraünnehir, hem de Hoten ile Karakurum arasında vergi, hububat ve ticaretin odaklandığı bir yer oluyordu. Nitekim Cengiz Han evladının orduları bu durak noktaları etrafında idi. Herbirinin uçsuz bucaksız yurtları olmasına rağmen, Cengiz evladının asil ordularını bu yörede birbirlerine komşu olarak kurmuş olmaları dikkata değer. Coçi İrtiş'da, Ögedey Emil'de Çağaday da İli kenarında ordularını kurmuşlardı. Ve böylece batıdan doğuya uzanan Balasağun, Almalık, Kayalık, Canbalık, Beşbalık gibi şehirlerden geçen ticaret yollarının ağzında kendi ordularını ve ordu pazarlarını kurmakla ticaretin akımını ve artışını sağlamış ve aynı zamanda kontrol etmiş oluyorlardı. Tarım ve bahçeciliğin Möngke Han devrinin

sonlarında hâlâ devam ettiğini gördüğümüz bu bölgelerde, yerleşik hayatın 1269 Talas kurultayından sonra da devam ettiğini biliyoruz. Ancak bu bölgede yerleşik hayatı korumakta tam bir başarı sağlanamamış olduğu 14. yüzyıl başındaki haberlerden anlaşılmaktadır. İşlerin bu yönde gelişmesindeki sebep tabii ki Cengiz evladının kendi arasındaki anlaşmazlıklar olmuş ve özellikle merkezin Karakorum'dan Pekin'e taşınması ile bu yöre durak noktası niteliğini yitirmiştir. Bunun sonucunda da göçebe hayvancılık ekonomisi daha ağır basmağa başlamıştır.

Tanrı dağlarının kuzeyinde göçebe hayvancılığın daha etkin bir duruma gelmesi, bir taraftan Moğol İmparatorluğu içindeki bozkırcı zümrenin Çin'de Kubilay, İran'da Hülegü Hanların yerleşiklik temayüllerine karşı gösterdikleri tepki ile ilgilidir. Olay yalnız ekonomik değil, bilakis politik mahiyettedir. Yerleşik medeniyet merkezlerinin, ekonomik zenginlikleri bir merkezde temerküz ettirme politikasına karşı olan bozkırcı zümre, zenginliklerin paylaşılmasından "ülüştürülmesinden" yana olduğu için kendi yolunu ayırmıştır. Böyle bir politika aynı zamanda daha otoriter ve hiyerarşik^{olan} yerleşik bürokrasiye de karşı yönelikti. Bu türlü eğilimler, bu eğilimleri destekleyen bir toplulukla bir araya gelince yolların ayrılması doğaldı. Nitekim 1260lardan sonraki gelişmeler bu yolda oldu ve Doğu Türkistan'ın kuzey kesimleri bu farklılıkların politize olduğu yöre oldu.

Ancak bu politizasyon sadece bozkır taraftarı ögedey ve Çağatay evladının icraatlarıyla meydana gelmedi. Bu sıralarda bu yörelere

çeşitli şekillerde gelmiş göçebe nüfusun bu işlerde katkısı büyük oldu. Bunların bir kısmı daha Cengiz istilalarının başında Moğolistan'dan ayrılmak zorunda kalan Kerait, Nayman, Merkit gibi zümrelerden, bir kısmı da kendilerine Altaylarda yurt verilen Barin gibi zümrelerden meydana geliyordu. Diğer taraftan burada ilk Moğol hanları zamanında yerleştirilen ordu birlikleri mensupları, yani tümen mensupları da bulunuyordu. Tümen mensupları ister merkeze bağlı birlikler olsunlar ister prenslerin ordasına mensup olsunlar eski kabile topluluklarını dağıtmak suretiyle meydana getirilmiş oldukları için, eskiden mensup oldukları kabilelerin adlarını devam ettirmiyorlardı. İşte Kaanlığın Çin'i merkez edinmesine tepki gösteren göçebe topluluklar ve ordu mensupları özellikle Kaydu ve İsen Buka Hanlardan sonra, bu kez Kebek (1318-26) ve Tarmaşirin (1336-1334) Hanların yerleşik kültürlerle gösterdikleri yakınlığa tepki göstermişler ve politize olmuşlar ve kendilerine Tuğluk Timur'u han edinerek yeni bir düzen kurmuşlardır. Politize olan bu guruplar arasında ancak Duğlatların adı eski isimlerle, yani Cengiz Han'ın mensup olduğu zümre ile birleştirilebiliyor. Tarihi kaynaklar Duğlat adından da ancak 14. yüzyılın ortasında emir Bulaçi dolayısıyla söz ediyorlar. Diğer isimlerin yeni toplulukların adı olarak karşımıza çıktıkları Moğol ananesine göre de teyid edilmektedir.

Tarih-i Reşidi'nin kaydına göre, hanlar ile beyler mücadelesinin yoğun olduğu ilk dönemde Duğlat emiri Kamereddin, Tuğluk Timur'un oğullarını öldürmüş ancak bir tanesi, Hızır Hoca kurtulmuş. Ve kendisini saklayanlar onu 12 kişinin koruması altında doğu vilayetlerine göndermişler ve böylece İterçi, Kөнçi, Kuşçı gibi kabileler bu beylerden türemişler. Doğu Türkistan kabileleri üzerine

bir etüd hazırlamış olan Mano Eiji'ye göre Çoras, Duhtuy ve Begçik kabileleri de bu dönemde ortaya çıkmıştır. Kabileleşme hareketi ile Tuğluk Timur etrafında birleşme ve islamiyetin kabulunun aynı döneme gelmesi tesadüfi değildir. Bu olaylar kendilerine yeni bir yol ve yön arıyan göçebe halkın politize oluşunun meşruiyet simgeleridir. Yukarıda sözü edildiği gibi, Tuğluk Timur'u kendilerine Han edinen bu Doğu Türkistanlı boy beyleri bu hareketi islamiyet çerçevesinde gerçekleştirirken, yerleşik medeniyet ve merkeziyetçiliğe karşı tutumlarını dile getirmiş oluyorlardı. Ancak böyle kendi başına buyruk, ademı merkeziyetçi, kabileci bir düzene sahip komşuların doğuya giden ticaret yollarını kontrol etmesi Emir Timur'un merkeziyetçiliğe yönelik politikasına uygun gelmedi. 14. yüzyılın ikinci yarısında o zamanlar "Moğolistan" adı verilen bu kuzey bölgesi bizzat Emir Timur tarafından tahrib edildi. Batıdaki Çağataylılar tarafından kendilerine "çete" adı verilen bu kabileler, kuzeydeki dayanak noktaları olan Almalık gibi ticaret merkezlerini yitirince, 15. yüzyıldan itibaren Tanrı dağlarının güneyindeki şehirlere yöneldiler. Kabile beylerinin şehirler üzerinde hakimiyeti yanında hanların bozkırda hakim durumda kalmaları şeklinde gelişen ilk denge, Hızir Hoca'nın hanlığı (1377-1399) zamanında gerçekleşti. Duğlat beyleri ulus-begi olarak tanındı ve cedlerine Cengiz Han tarafından verildiğine inanılan bu mansap ve makam Han tarafından teyid edildi. Ayrıca kendilerine özel sancak, nakkare taşıma, fermanlarda isimlerinin hanla beraber geçmesi, merasimlerde kendilerine hanın yanında hanla beraber kâse sunulması gibi ayrıcalıklar tanındı, böylece beylerin devlet idaresinde ortak oldukları belirlendi, ki bütün bu özellikler Türk tarihin eski

devirlerinden beri göçebe ananelerin hakim olduğu yerlerde gördüğümüz "çifte kirallık" hususiyetleridir. Bu olayın Doğu Çağataylılar açısından özelliği, eski bozkır ananeleri ile İslamiyetin birbirini tamamlarcasına meczedilmesine örnek olmasındadır. Bozkır devlet ananelerini getiren hanlar ve beyler aynı zamanda samimi müslümanlar olarak sade yaşayışları ile dikkati çektiler. İslamiyetle ülfet sonunda, Doğu Çağatay hanları zamanla tasavvuf ehlinin müridleri oldular. Onların çevresinde destek bulan mevlâna, hoca, sonra da işan ünvanlarını taşıyan mutasavvıflar Doğu Türkistan'da kendilerine özgü tarikatler meydana getirdiler ve İslamiyetin Çin'de de, mensup oldukları Nakşbendi tarikati çerçevesinde yayılmasında etkin oldular. Bütün bu süreç içinde gittikçe daha fazla İslamiyetin etkisinde kalan Doğu Türkistan, bozkır geleneklerine dayanan bir politik ve idari bütünlüğe kavuştu.

İslamiyet bu yöreyi daha önce de bir çok defalar etkilemişti. Ancak 14. yüzyıl cereyanları evvelkilerden daha etkili olmuştur. Moğol İmparatorluğunun parçalanıp çökmesiyle meydana gelen Son Çağataylılar döneminde dinî cereyanların yeniden kabileleşme türünden bir politizasyonla birleşmesi sonucunda, İslamiyet bu yörede kalıcı olmuş ve yöreye kültürel bütünlüğünü vermiştir.